
RADOSLAV ĐOKIĆ

RELIGIJA I RAZVOJ NACIJE

NIKOLA DUGANDŽIJA: *RELIGIJA I NACIJA*,
CENTAR ZA KULTURNU DJELATNOST, ZA-
GREB, 1983.

Međudelovanje religije i nacije danas je sve češće predmet istraživanja. Iako nejednakog nastanka i vremena trajanja ove dve kategorije su već dugo postavljene jedna naspram druge i to u prvom redu usled primarnih svojstava koja ih obeležavaju. Na prvi pogled se čini da religija i nacija ne mogu bitnije uticati jedna na drugu. Prva svoju istorijsku ulogu po pravilu završava u onim socijalnim prilikama koje pogoduju i koje uslovljavaju nastanak i razvoj nacije, u građanskom društvu. Zapravo ove dve kategorije, njihove međusobne razlike i nepodudarnosti, sličnosti i poklapanja prati Nikola Dugandžija u svojoj knjizi koja je predmet naše pažnje.¹ Jer, »religijski život nije oslonjen samo na nacionalni, a pogotovo to ne vrijedi za odnos nacionalnog i religijskog, ali tendencija povezivanja ovih dviju pojava uvijek je bila snažnija od tendencije njihovog rastavljanja«. Pratiti ove dve pojave i proniknuti u značenja njihovih odnosa ne može se bez sagledavanja šireg društvenog i kulturnog konteksta u kojem se ove dve kategorije sučeljavaju sa ostalim kategorijama društvene strukture — društvenim grupama i klasama, političkim organizacijama i državom i nizom drugih deriviranih kategorija. Ovako postavljeno pitanje nije samo metodološke naravi nego zadire duboko u društvene odnose u kojima se religija i nacija ne nalaze ni na prvom ni na najvažnijem mestu.

Iako se bavi konkretnim kategorijama i njihovim odnosima, Dugandžija ih neposredno ne definiše, mada je uveren da se svaka pojava može i mora definisati ako hoće da se izbegne improvizovanost i da se ne dovede u pitanje postojanost samih društvenih nauka. U ovom slučaju to je utoliko važnije »jer je malo takvih područja u kojima ima toliko subjektivnih kriterija«. Ove dileme se, međutim, najlakše

¹) N. Dugandžija, *ibid.*

otklanjaju ako se pristupi konkretnoj analizi pojava, ako se empirijski materijal podvrgne temeljitom kritičkom osvetljavanju i preispitivanju. U Dugandžijinom slučaju ovaj postupak je sasvim dobro sproveden. Rezultat toga je uspešno određivanje i religije i nacije što mu je kasnije omogućilo da prati i njihove međusobne odnose. I u jednom i u drugom određenju on je izbegao da ponovi već postojeće definicije ovih pojava ali im je posvetio dužnu pažnju.

Za razliku od nacije religija seže u najdublju društvenu prošlost, u stare društvene zajednice. A što je društvo arhaičnije njegova vezanost za religiju je čvršća i vidljivija, naročito kad je reč o istočnim društvima za čiju je istoriju Marks rekao da je istorija religije. To, drugim rečima znači da je religija menjala svoje oblike i da se prilagođavala promenama koje je, usled istorijske nužnosti, doživljavala sama društvena stvarnost. Jednom je to bila religija roda i plemena i odlikovala se mnogim nesavršenostima; jednom religija složenih društvenih zajednica u kojima su se već konstituisali elementi državnosti; jednom oslobođena politeizma i prilagođena monističkim društvenim sistemima sa svim obeležjima monoteizma. Sa razvojem društva razvijala se i njegova religija, sve do univerzalističkih religija — hrišćanstva, islama i budizma. Svaki od oblika ovih religija ima svoje specifičnosti ali i zajedničkih crta. Iako nisu podjednako tolerantne one nisu jedna drugu bitno ugrožavale tako da su dotrajale do današnjih dana ostavljajući prostora za nastanak i opstanak brojnih manjih religijskih oblika — sekti, udruženja, pa i religioznih oblika koja su im prethodili. Ni jedna univerzalna religija nije sasvim uništila stara verovanja i mnoga su se zadržavala i uprkos žestokog otpora pristalica nove vere. Zahvaljujući fleksibilnosti novih religijskih oblika elementi stare religije su se integrisali u novu, pri čemu taj anahronizam nije naročito smetao novonastaloj religiji. »Tek kada su započeli procesi povezivanja naroda, odijeljeni stari bogovi nisu imali više sposobnosti dokazati svoje nekadašnje prednosti: sada će oni u najboljem slučaju moći živjeti pored drugih, ukoliko ti drugi nisu osvajački bogovi, čija im snaga dopušta da prognaju javno ispoljavanje dosadašnje vjere.«³⁾

Pod karakterističnim naslovom: *Nacija je rodna. Religija umire*, Dugandžija ističe da je nacija istorijski kasnija pojava ali i da se izvodi iz onih društvenih zajednica koje od samih početaka prate religiju. Prethodna, etnička narodna zajednica uspostavljala je veoma složene odnose sa religijom koja je na njih ostavljala svoj izrazit pečat. Dugandžija ide za

³⁾ N. Dugandžija, *ibid.*, str. 30.

onim autorima koji nastanak nacije utemeljuju u građansko društvo. On njene začetke vezuje za XVI i XVII vek, ali ocrtavanje jasnih kontura smešta u XVIII i XIX vek, »kada su društveno-ekonomske pretpostavke i posebno svijest o jedinstvu dosad nepoznata, dali obilježje onoj grupi koja se nazivala nacijom, dakle već zaboravljenim izrazom koji se koristio u starom i srednjem vijeku, iako s drugim značenjem.«³ Stajući, dakle, na stranu onih autora koji prave distinkciju između naroda i nacije Dugandžija traga za što celovitijim sagledavanjem nacije kao pojave potonje u odnosu na narod i koja se bitno od njega razlikuje. »U eri kapitalizma nacija je rođena kao ona grupa koja će unutar svojih granica težiti prožimanju svih svojih pripadnika i razlikovanju od drugih, isto tako s kapitalizmom formiranih nacija. Poznato je da su u njenom stvaranju učestvovali buržoaski elementi kao protagonisti. To je razumljivo ako se zna da je u početku za interes kapitala bilo dovoljno jedinstveno nacionalno tržište i da je tek kasnije, kada je ono postalo preusko, trebalo poraditi na njegovu širenju. Ipak, čak i tada teče i suprotan proces, te dolazi do tendencija homogenizacije. To je tzv. integralizam nacije, koji bi trebao biti branom iskušenjima kroz koja se prolazi u društvenom životu. U tom slučaju od nacije se očekuje zaštita kakvu su nudila neka srednjevekovna udruženja; cehovi koji su odumirali, zamijenjivani su nacionalnim društvima; svojstva kapitala, koja su svakoga mogla pretvoriti u siromaha, ublažavana su vjerom u sposobnost nacije da će neutralizirati neizvjesnosti i rizik. I demagoški, i buržoazija je ovu iluziju mogla podgrijevati: kad god bi se osjetila opasnost od pokreta uperenih protiv nje, ukazivala je na nacionalne vrijednosti, odnosno nacionalno jedinstvo kao sredstvo protiv integracije.«⁴ Na ovaj način je fenomen nacionalnog, odnosno nacije, smješten u društveni kontekst koji naciji i nacionalnom prosperitetu obezbeđuje nedvosmisleni perspektivu. Time se nacionalna zajednica javlja kao nacionalnotvoračka socijalna sredina iznutra osposobljena da stvara tip zajednice koji je najpovoljniji za društveni razvoj na tom nivou.

Osnovno Dugandžijino stanovište o *odnosu* religije i nacije jeste da je religija znatno ranije počela da biva integrišuća socijalna snaga. Religija je, dakle, bitno uticala da se uspješnije razvije i održi određeni tip socijalne zajednice ili određeni tip društvenog odnosa. Tek će kasnije, pod uticajem određenog načina proizvodnje i odnosa u toj proizvodnji, pod uticajem izmenjenih društvenih odnosa, religija

³) *Ibid.*, str. 38.

⁴) *Ibid.*, str. 39.

preuzimati ulogu ali će se uvek u tom procesu u najneposrednijoj blizini nalaziti i religija koja će se prilagođavati novonastalim promenama u društvu. Uostalom, nacija se sve do danas neće emancipovati u odnosu na religiju. To njoj neće biti ni nužno jer će ona stalno, u većoj ili manjoj meri, preuzimati određene metode za efikasnije integrisanje društvene zajednice. A naročito one metode kojima se religija služila kod nasilnog prevođenja iz jedne religije u drugu, a koji su naciji pogodovali prilikom procesa asimilacije ili akulturacije. Međutim, »rađanje nacije imalo je dalekosežnije posljedice za sudbinu religije nego svi raniji događaji. Nacija je sama počela preuzimati neka religijska svojstva. Nosioci nacionalne svijesti nisu to morali obznaniti, oni toga u pravilu nisu ni bili svjesni. Pa ipak se nakon samo nekoliko decenija gorljivost prema religijskim veličinama djelomično razvila i u naciji i u njenim atributima, među kojima je domovina postala božanstvom bez svetačkog oreola. Metafizičnost ideje nacije udružuje se s idealom svetosti i patosom obožavanja. U tom slučaju je nacija, kolikogod inače utemeljena na prozaičnim činocima određenog načina života i određene teritorije, ponirala u mitsku prošlost, crpeći odavde rodonačelnike i autoritete kakve često ni religijski pokreti nisu imali.«⁵ Nacija, dakle, ne samo da se ne emancipuje definitivno i potpuno od religije nego se obilato služi njenim iskustvom stečenim u hiljadugodišnjem integrisanju ljudskih zajednica. Pokazalo se na taj način da nacija još uvek ne može da postane zajednica u kojoj će se doći do nesmetanog i potpunog povezivanja unutarnjih i spoljnih činilaca društvene zajednice kao celine. Nastala u okrilju građanskog društva ona to društvo integriše ali se ne odriče, niti može da se odrekne tradicionalnih faktora koji su posredno ili neposredno uticali na integraciju društvene zajednice pa se samim tim nije odricala ni religijā.

Iz obilja analiza i argumenata kojima se Dugandžija služi izdvojićemo samo nekoliko onih koji imaju posebnu aktuelnu vrednost. Njegova osnovna ideja jeste da društvo u svome razvoju nužno mora biti podsticano određenim integrativnim snagama. Može to biti ideologija, može nauka, mogu to biti i ekonomski ciljevi ali ništa od toga nije u tolikoj meri blisko najširim slojevima društva kao što su religija i nacija. Ljudi su oduvek imali potrebu da žive u zajednici ali ona nikad nije izolovano postojala. Bilo je neizbežno da dolazi do neželjenih kontakata, sučeljavanja pa i sukoba između zajednica. Potreba za većim jedinstvom, za čvrsto okupljenim zajednicama stalno je rasla tako da su nastajale i dejstvovale razno-

⁵) *Ibid.*, str. 40.

vrzne zajednice koje su imale integrativne sposobnosti i uticale na koheziju složenih zajednica. I potreba za sigurnošću u takvim prilikama bila je jedna od osnovnih potreba, a na početnom nivou društvenog razvoja ona se nije mogla zadovoljiti bez određenih činilaca koji bi imali dodatnu snagu za obezbeđivanje te sigurnosti.

Sa pojavom nacije religija nije ustuknula kao što nije ustuknula ni pred probuđenom svešću građanstva ni pred evropskim nacionalizmom. Ona je i u novoj etapi društvenog razvoja pokazala visok stepen fleksibilnosti, uočivši brzo i efikasno gde nova društvena zajednica — nacija traži uporišta u svom nastojanju da integriše globalnu društvenu zajednicu. Religija se nalazila pri ruci naciji onda kada su se u naciji ispoljavale negativne tendencije ili oni trendovi koji su određenu društvenu zajednicu sputavali u razvoju ili su je vraćali na polazne položaje. Jedna od takvih prilika jeste pojava i delovanje nacionalizma i njegova sprega sa religijom. »Svjesni, ali posebno oni manje svjesni procesi koji traju unutar nacionalizma, čine ga pogodnim sredstvom za artikulaciju religijskih nanosa koji su se oduvijek odlikovali više aracionalnim nego racionalnim sastojcima. Tako je nacionalizam spoj nekih elemenata prisutnih u religiji, uslijed čega se on i može prometnuti u njen produžetak«. ⁶ Nacionalizam se odlikuje isključivošću, a »isključivost je dublje utemeljena u društvenom životu i religija i nacija je tek artikuliraju kao najpogodnija područja«. ⁷ Time je učinjena negativna sprega nacionalnog i religijskog elementa što je rezultiralo nacionalizmom.

Ove napomene su bile, doduše obiman, ali i izvanredan uvod u stanje religijskog i nacionalnog u Jugoslaviji, koja je, istovremeno, uzeta kao paradigma za one društvene zajednice u kojima se sučeljavaju i više konfesija i više nacija. S jedne strane hrišćanstvo sa svoja dva obreda — pravoslavljem i katoličanstvom, a sa druge islam koji je relativno kasno zahvatio jedan deo našeg življa. Doduše i hrišćanstvo prodira među paganske slovenske mase relativno kasno, zapravo kad se već kao celovita religija formiralo i bilo prihvaćeno od tada najrazvijenijih evropskih društvenih zajednica — zapadnog i istočnog rimskog carstva. Ove istorijske činjenice nisu mogle ostati bez posledica, a to je, svakako, i razlog što se u slovenskom hrišćanstvu zadržalo dosta paganskih elemenata i što je prozelitizam nailazio na plodno tle.

⁶) Ibid, str. 106.

⁷) Ibid., str. 106.

Posle kraćeg istorijskog pregleda gde je naglasak stavljen na česte i velike seobe slovenskog, a u prvom redu srpskog živilja, u čemu religija i crkva kao njena organizacija, igra veoma važnu ulogu, Dugandžija na pouzdanim činjenicama pokazuje značenje u formiranju i održanju nacionalnog identiteta i u očuvanju društvenih i državnih zajednica. »Današnja mišljenja koja u prvim stoljećima novog vijeka, ili još ranije, pronalaze kod pojedinih naroda Jugoslavije razvijenu svijest o posebnosti, koja se k tome sistematski njeguje ustanovama za to razvijenim, predstavljaju zamenu kasnijih iskustava i prilog su teoriji nacionalnog sentimenta. Srbi, Hrvati, Slovenci itd. više su pripadnici srpske, hrvatske i slovenske zemlje, nego pripadnici naroda koji je svjestan svog identiteta i vjerno mu služil. Sva ona slikarska i literarna romantika XIX stoljeća previjdjela je da preci nisu bili toliko narodni koliko božji poslužitelji i da su njihove pompezne svečanosti i ukrašene uniforme više nastavak religijskih ceremonija nego produžetak narodne tradicije. Inzistiranje na neprekinutom kontinuitetu svjedoči ipak koliko je u tom trenutku bila snažna potreba za opravdanjem vjerovanja i običaja koji su tek tada došli do izražaja i brzo izazvali euforiju.«⁸ U istorijskim okolnostima u kojima su nastajale i razvijale se nacije, religija ima nešto izraženiju ulogu. »Ovdje je pretežno zemljoradničko društvo imalo daleko više potrebe za religijom, ali je inače postalo očigledno da pojava nacije znači presedan s kakvim se religija nije nikada susretala. Uprkos činjenici da je religija u značajnoj mjeri učestvovala u stvaranju nacionalne identifikacije to nije bilo dovoljno da relativizira domet nacionalnog osjećanja.«⁹ Svaka od religija, međutim, na specifičan način učestvuje u stvaranju nacionalnog i kulturnog identiteta.

Kad se jednom formirala i u uslovima u kojima je nastajala nacija je pružila utočište svim onim činocima koji su uticali na njen nastanak i podsticali njen razvoj. Jedan od tih činilaca je i religija koja se sa nacijom ne povezuje samo na nivou nacionalne svesti nego i na nivou najraznovrsnijih institucija koje nacija stvara među kojima je država jedna od najvažnijih.

Posebnu pažnju Dugandžija je posvetio pitanju preobraćanja i asimilacije kao dva veoma slična procesa. Prvi se odvija u okrilju religije a drugi u okrilju nacije s tim što u velikoj mjeri utiču jedan na drugi.

Postavljajući sebi za cilj da što podrobnije istraži dve aktuelne pojave, Dugandžija je tra-

⁸) *Ibid.*, str. 155.

⁹) *Ibid.*, str. 157—158.

gao za njihovim međusobnim odnosima ukazujući povremeno i na složene društvene i kulturne okolnosti u kojima su se ova dva fenomena razvijala. Jasno su pokazane veze koje religiju i naciju povezuju kao i činoci koji ih razdvajaju. Autor se više bavio utvrđivanjem činjenica i njihovim osvetljavanjem a manje idejnim i političkim reperkusijama ovog procesa što je knjizi dalo posebnu karakteristiku. Dugandžija se, međutim, nije zadovoljio sociološkim pristupom određenim stanjima nego je u svoje komentare uneo i filozofsku dimenziju te je tako uspeo da razjasni i one iracionalne elemente naročito u religijskoj sferi. Dugandžijino istraživanje je podsticajno i zahvaljujući otvorenom odnosu prema ovim pojavama i spontano stvara prostora svima koji ovom problematikom nastoje da se bave.